

LIVSVALG KONCEPTUALISERET SOM DYNAMISK REALISERING AF LIVSBANER

Anette Schnieber

De valgsituationer, man i daglig tale kender som "tilværelsens store valg", mangler definition i den psykologiske litteratur, og det er således ikke klart, hvorvidt og evt. hvorledes disse valg adskiller sig fra andre typer. I artiklen gives en definition af "de store valg", og de adskilles fra andre typer af valg ved deres specielle valgmuligheder, livsbaner, der ikke eksisterer, førend agenten vælger dem. Denne konceptualisering medfører en skelnen mellem statiske og dynamiske valgtyper. At forstå "store valg" i dette perspektiv medfører en række krav til og muligheder for den enkelte agent, som ofte overses i den psykologiske litteratur om valg og beslutninger. Perspektivet medfører også teoretiske og forskningsmetodiske konsekvenser samt konsekvenser for den måde, hvorpå samfundsmæssigt regulerede vejledningsinstanser fungerer og organiseres.

1. Indledning

1.1 Ærinde

Artiklens mål er at udvikle en definition og teoretisk beskrivelse af en bestemt type valg – en delmængde af det, man ofte i dagligsproget kalder "store valg". Det fænomen, jeg her interesserer mig for, kan både forekomme i det private og i det professionelle domæne, og kan illustreres ved forskellige eksempler på den type dilemmaer, der knytter sig hertil: en medarbejder overvejer, hvorvidt han skal arbejde på at avancere på sin nuværende arbejdsplads eller sige op for at starte og lede sit eget firma; en kvinde er blevet gravid uventet og skal nu afgøre, om hun vil beholde barnet; en mand er splittet imellem at forlade sin hustru for at gifte sig på ny og at blive og arbejde på ægteskabet. Der kan også være tale om langt mindre dramatiske og langt hyppigere forekommende situationer; f.eks. har de titusinder af unge, der hvert år søger ind på en videregående uddannelse, formodentligt netop

stået i et sådant ”stort” valg.¹ ”De store valg” har ikke en teoretisk beskrivelse, der udpeger deres karakteristika i en definition og eller identificerer måden, hvorpå disse valg adskiller sig fra ”mindre” valg. Artiklen tilbyder en konceptualisering, der kan tjene som udgangspunkt for videre teoretisk og empirisk undersøgelse af denne specifikke type valg.

Fænomenets centrale karakteristikum vil være valgmulighedernes art – *genstanden* for valget. Analysen af valgggenstanden vil vise, at valgmulighederne ikke er konkrete genstande, men derimod livsbaner eller potentielle fremtider, der først eksisterer i og med, at de vælges og *realiseres* af agenten. Leontjevs begreber om virksomhed, handling og operation anvendes til at beskrive denne realiseringsproces’ vertikale niveauer. Dette hierarki kan også anvendes til at adskille forskellige typer af valgsituationer, hvoraf ”de store valg” er een.

I stedet for betegnelsen ”store valg” vil jeg her anvende begrebet *livsvalg*. Uanset betegnelsen løber man allerede her ind i definitionsproblemer, ikke blot i en differentiering af ”store” vs. ”små”, men simpelthen i, hvad et valg er. Derfor vil en udredning af det generiske valgbegreb være relevant.

1.2 Begrebsafklaring

Ordet ”valg” kan på dansk anvendes i flere forskellige betydninger². Dette kan selvfølgelig bidrage til misforståelser, og samtidig både bidrage til og afspejle en manglende *nuancering* i forståelsen af, hvad et valg og det ”at vælge” er. ”Valg” anvendes i såvel daglig brug som i forskningen oftest i en almen, upræciseret form, uanset typen af genstand (handler afgørelsen om at spise æblet eller pæren – eller om at studere filosofi eller blive elektriker) og uanset konsekvenserne af afvejningens slutresultat (f.eks. resultatets grad af reversibilitet eller konsekvensernes omfang materielt, psykologisk og socialt set).

Begrebets forskellige betydninger er alle knyttede til den samme overordnede situationstype: ud af en mængde af valgmuligheder skal den, der er bedst egnet med henblik på at realisere en bestemt aktivitet, udpeges. DanskOrdbogen (1999) anfører bl.a. betydningen ”alternativ, mulighed, valgmulighed” (f.eks. ”Dén uddannelse er et godt valg!”). En anden og mere overordnet definition findes i Nudansk Ordbog: ”det at bestemme sig for en eller flere klart definerede muligheder” (Nudansk Ordbog, 1999). Heri kan både rummes en betydning, der henviser til en *situation* indeholdende mulig-

1 Artiklen beskæftiger sig med *individuelle* livsvalgssituationer, dvs. hvor der kun er een agent. Hele artiklen er formuleret med dette fokus, men der er rig mulighed for, at pointerne og konklusionerne kan overføres til gruppe- eller organisationsniveau.

2 Da en stor del af litteraturen inden for området, der anvendes, er engelsksproget, er det relevant at bemærke, at de sproglige pointer nedenfor også gælder for det engelske ”choice”, der i de her nævnte betydninger oversættes til ”valg” (Engelsk-Dansk Ordbog, 1997).

heden for og evnen til selektion ("han stod i et svært valg"), og en betydning, der vægter den praktiske og psykologiske *proces* eller *begivenhed* "at træffe sit valg". Som det ses, er der egentlig to versioner af denne sidstnævnte forståelse: 1) hele processen med at sætte et mål, indsamle information og afveje for og imod de enkelte valgmuligheder; 2) det "punkt", "øjeblik" eller "spring", hvor processen har nået et resultat. Hermed introduceres en uklarhed vedrørende valgets tidsbestemmelse: Hvornår finder et valg sted? Er det i tidsrummet, hvor fordele og ulemper vurderes på baggrund af information om valgmulighederne? Det øjeblik, hvor der opstår en følelse af at være "fast besluttet" ("det er dét, jeg vil")? Eller kan valget først placeres, idet agenten handler i overensstemmelse med det, han mener at foretrække?

Det klassiske problem om, hvorvidt et valg nødvendigvis implicerer handling, forsøges ikke behandlet, endsize løst, her. Til det aktuelle formål har jeg valgt at betragte en genstand (f.eks. et stykke frugt) som værende valgt, når den bliver objekt for den aktivitet, der motiverede selektionsprocessen (f.eks. at få noget at spise), og ikke før. Dette gælder for enhver valgsituation. I nærværende sammenhæng er valgets temporale placering således det tidspunkt, hvor afvejningsprocessen resulterer i (forsøg på) handling. Et valg har med andre ord ikke fundet sted, hvis det ikke resulterer i (forsøg på) handling.

Også blandt fagspecifikke opslagsværker mangler konsensus om brugen af begrebet valg; igen ses de 4 ovennævnte anvendelser (valgmulighed, valgsituation, psykologisk proces, psykologisk "begivenhed"). Af og til præsenteres flere af disse betydninger, af og til blot een. Opslagsværkernes definitioner af verbumformen "at vælge" afspejler samme diversitet, og er ligeledes uklar i forholdet mellem valg/vælge på den ene side og beslutning/beslutte på den anden: i nogle værker indgår begreberne i hinandens definition, i andre er de synonyme (se f.eks. Blackburn, 1996; DanskOrdbogen, 1999; Nudansk Ordbog, 1999; The Oxford Dictionary of English, 2005). Beslutningsbegrebet er generelt forbundet med de samme vanskeligheder som valgbegrebet. I den psykologiske litteratur anvendes begreberne som regel som synonyme, uden at der tages eksplicit stilling til deres indbyrdes definitioner.

The Oxford Companion to Philosophy peger på tilsyneladende forskelle imellem begreberne "valg" (choice) og "beslutning" (decision):

It seems that I can choose without deliberating, but not decide without deliberating. I can choose out of habit, but can I decide out of habit?
(Weatherford, 2005)

Tallman & Gray (1990) anbefaler en lignende skelnen:

In our view, communication between scholars would be enhanced if the term "choice" were restricted to selecting between routine options such as which route to take to work, whereas "decisions" would be used for nonroutine situations under conditions of risk or uncertainty (...). (...) choices may be either conscious or unconscious; decisions on the other hand, because they are deliberative and require some level of deduction, are always conscious. (Tallman & Gray, 1990, s. 423)

Disse bud på en skelnen mellem "valg" og "beslutning" baseres således på graden af rutine og overvejelse. Der er tale om et pragmatisk hensyn, snarere end et bud på en afklaring af begrebernes "objektivt korrekte" semantiske indhold.

Om de tilfælde, hvor graden af overvejelse er lavest, foreslår Ullmann-Margalit termen "picking" i stedet for "choosing" (Ullmann-Margalit, 2006). Mere præcist foreslås "picking" som passende for de tilfælde, hvor valgmulighederne i alle relevante henseender forekommer agenten identiske og derfor ikke kan udvælges på baggrund af egenskabskriterier. Forskellen på "picking" og "choosing" kan illustreres med en situation, hvor agenten bliver budt et fad med pebernødder, og hvor kagernes individuelle forskelle er under bagatel- og sansegrænsen, hvad angår konsumrelevante egenskaber såsom alder, størrelse og ernæringsmæssig sammensætning. At tage en pebernød herfra ville være et tilfælde af "picking", ikke et valg, eftersom sidstnævnte i Ullmann-Margalits forståelse forudsætter ikke-indifference, idet valg baserer sig på grunde (til at tage denne frem for hin), og grunde involverer ikke-symmetrisk opfyldelse af kriterier. Der findes ikke en oplagt dansk term at oversætte "picking" med i den ovennævnte betydning, om end "snuppe" kan siges at rumme pointen vedrørende den ureflekterede selektion, der kun er at betragte som et valg i en bred forstand³.

Spredt i litteraturen finder man således bud på en slags hierarki af valgtyper, hvor "størrelsen" blandt andet afhænger af overvejelse og rutine. Man kunne, i tråd med Tallman & Gray samt Ullmann-Margalit, vælge at anvende termen "beslutning" om valgfænomener med høj grad af usikkerhed om alternativernes egenskaber og lav grad af rutine, termen "valg", når der er tale om højere grad af rutine og lavere grad af usikkerhed, og termen "picking", når forskellene på valgmulighederne er irrelevante for aktivitetens formål i en sådan grad, at overvejelse og usikkerhed bliver uden betydning. Der kan dog være problemer forbundet med således at hælde ny vin på gamle

3 Ullmann-Margalit har også en beskrivelse af, hvad hun kalder "big decisions", der deler visse lighedspunkter med den, som artiklen her vil tilbyde; overordnet er der tale om usædvanlige valgsituationer med store konsekvenser. Ullmann-Margalits forståelse er imidlertid snævert knyttet til identitetsforændrende situationer. Hun afviser derfor selv, at de situationer, hun beskæftiger sig med, er egentlige valgsituationer, idet en "agent ved T1" ikke meningsfuldt kan træffe valg for en radikalt anderledes "agent ved T2".

sække: at give ”gamle” begreber nye (arbitrære) betydninger formindsker ikke nødvendigvis forvirringen. Det kan derfor være mere formålstjenligt at indføre begreber eller formuleringer, hvor den nye, præciserede begrebsbrug fremgår mere umiddelbart af såvel begreberne i sig selv som af det system af begreber, man anvender (”beslutning” og ”valg” siger ikke noget om hinanden og deres indbyrdes forhold umiddelbart, i modsætning til eksempelvis ”valgmulighed”, ”valgsituation” og ”valgresultat”). I nærværende sammenhæng vil ”beslutning” derfor ikke blive anvendt. I stedet vil jeg anvende termen ”valg” i kombination med præfikser og suffikser til at danne begreber, og termen ”livsvalg” og afledninger heraf anvendes om ”de store valg”. Da en central pointe senere i artiklen vil knytte sig til de forskellige valgtypers indbyrdes organisering og afhængighed, har jeg fundet det mest hensigtsmæssigt at anvende den term som stamme, der dækker flest typer af selektion, fra det uovervejede til det nøje gennemtænkte.

Desuden anvender jeg følgende definitioner:

- **Intentionaliseringsproces:** de psykologiske og praktiske processer, igennem hvilke agenten forholder sig til objekter som mulige genstande for den aktivitet, som han ønsker at realisere (begrebet er hentet fra Bertelsen (2000), der fremstilles nedenfor)
- **Valgresultat:** den valgmulighed, som agenten efter intentionaliseringsprocessen anvender som objekt for sin aktivitet
- **Valgets konsekvenser:** de tilstande i betingelserne (fysiske som abstrakte), som udvikles som følge af, hvilken mulighed der blev valgresultatet
- **Den objektiverede valgmanifestation:** en handling eller flere interrelaterede handlinger, der ifølge formaliserede eller uformaliserede normer skal udføres af agenten for at opnå samfundsmæssig status som havende valgt en given mulighed. Termen ”objektiveret” hentyder således dels til den ydre demonstration af intentionaliseringsprocessens resultat i form af observerbar adfærd, og dels til den samfundsmæssige betydning, der er nedlagt i bestemte ritualer, procedurer eller simpelthen i sproget (i den forstand at interpersonel kommunikation af intentionaliseringsprocessens resultat kan markere agentens påbegyndelse af pågældende adfærd).

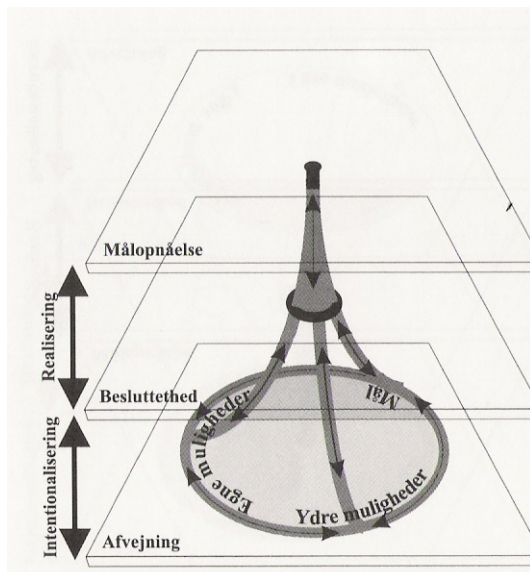
1.3 Det almene valgfænomens temporale struktur

Bertelsen (2000) behandler ikke eksplicit ”de store valg”, men beskriver viljesprocessers *generelle* struktur. Hans forståelse af disse processer som toleddede er nyttig for udredningen af, hvad det særlige ved livsvalgene er.

Figur 1 illustrerer opdelingen i en intentionaliseringsproces og en realiseringsproces. I førstnævnte afvejer agenten, mere eller mindre bevidst, sine indre og ydre muligheder samt sine forskellige mulige mål i forhold til hinanden. Intentionaliseringsprocessen resulterer ideelt set i en besluttethed, hvor agenten er rettet mod een bestemt af sine valgmuligheder (muligheds-

feltet er ”snævret ind”). I realiseringsfasen søger agenten aktivt at realisere sit mål, og det er først da, at der er tale om en egentlig vilje til at *gøre* dette eller hint. Såvel intentionaliseringsprocessen som realiseringsprocessen er hele tiden et resultat af en afvejning mellem det, agenten forsøger at opnå (målet), hans indre muligheder (fysiske og psykiske forudsætninger) og ydre muligheder (de egenskaber ved den kontekst, som realiseringen foregår i, som kan fremme eller hindre realiseringen). Agenten er således hele tiden på samme tid rettet *mod* omverdenen (i den forstand at han har mål, han ønsker at realisere) og *af* omverdenen (i den forstand, at både bestemmelsen af målet og forsøget på realiseringen af målet sker afpasset i forhold til, hvad der kan lade sig gøre i det givne miljø, med de givne personlige forudsætninger, og evt. under hensyntagen til, hvilke mål agenten faktisk ønsker at have).

Modellen differentierer ikke mellem forskellige klasser af valg ift. ”størrelse”, men dækker tilsyneladende enhver type valgsituation, uanset f.eks. konsekvensernes omfang eller typen af genstand. Bertelsen giver nuancerede beskrivelser af, hvorledes viljesprocessens forløb kan afvige fra det ideelle, men disse forskellige versioner er ikke nødvendigvis knyttet til bestemte typer valg. F.eks. kan ubeslutsomhed som personlighedstræk medføre, at agenten aldrig rigtig gennemfører realiseringsfasen, og dette vil gøre sig gældende i mange forskellige typer af valgsituationer, fra de banale til ”de store”. Modellen kan synes at give et statisk billede af agentens egne og ydre muligheder – udgangspunktet er sat, kun målene er til forhandling.

Figur 1 efter Bertelsen (2000), s. 127.

Når realiseringen går i gang, danner de to typer muligheder fundamentet for realiseringen, indtil den er færdig eller afbrudt. Selv om Bertelsens forståelse af forholdet mellem personlighed, ydre muligheder og forskellige projekter i tilværelsen på ingen måde er statisk, men derimod særdeles dynamisk, giver *modellen* altså et misvisende, statisk billede af de forhold, der gør sig gældende under en valgrealisering, især hvis denne fase er udstrakt over længere tid. Disse pointer vil uddybes, når artiklens teoretiske framework fremstilles, og når livsvalgssituationernes kompleksitet behandles.

Bertelsens grundlæggende forståelse af forholdet mellem agent og omverden deles af det teoretiske framework, som artiklen er skrevet inden for, nemlig virksomhedsteorien. Denne rammeforståelse vil kort præsenteres i sektion 2. Først vil jeg dog præcisere yderligere, hvad det er for et fænomen, som jeg interesserer mig for, og hvis struktur og centrale egenskaber vi mangler beskrivelse af.

2. Hvad Er Et Livsvalg?

2.1 Indledende afgrænsning

Den type valg – livsvalgene – som jeg ønsker at undersøge og beskrive nærmere, kan illustreres af de indledende eksempler vedr. uddannelse, karriere og til- og fravalg af forældreskab eller partner. Tilfælde som flytning mellem meget forskellige miljøer kunne også være et sådan valg. Disse eksempler er ikke *nødvendigtvis* livsvalgssituationer, men kan tilhøre denne situations-type, som jeg har afgrænset ved følgende egenskaber:

1. *Realisering over tid*. I den type valgsituationer, som her skal undersøges, er realiseringsfasen udbredt over flere kontekster, og vil strække sig over længere tidsrum, typisk over flere år eller endda resten af agentens levetid. I valgsituationers generelle temporale struktur skelner jeg mellem det tidspunkt, hvor agenten manifesterer, hvilken mulighed han ønsker at anvende (den ovenfor nævnte objektiverede valgmanifestation), samt intentionaliseringsprocessen, der går forud for den objektive valgmanifestation, og realiseringsprocessen – det tidsrum efter manifestationen, hvori agenten realiserer den aktivitet, som motiverede hans intentionaliseringsproces. Ønsker agenten f.eks. at tage en uddannelse, så realiseres valget af denne over den årrække, det tager ham at gennemføre uddannelsen, og ikke blot i den handling at objektivere valget i form af en indsendt ansøgning.
2. *Dilemma*. Hver valgmulighed opfylder kriterier, der er relevante i forhold til agentens mål, i en sådan grad, at der er tale om et *bevidst oplevet dilemma* for agenten. Dette punkt er således fænomenologisk funderet, og jeg beskæftiger mig dermed ikke med de tilfælde, hvor agenten ob-

jektivt set har flere end een valgmulighed, men hvor han enten ikke er opmærksom på disse (f.eks. pga. mangelfuld informationsindsamling), eller hvor han af forskellige grunde ikke oplever disse som muligheder (grundet eksempelvis socialt pres, eller fordi han som udgangspunkt har rettet sig mod een bestemt mulighed). Begrebet dilemma, som det anvendes her, forudsætter ikke en emotionel belastning, men afspejler blot en bevidst oplevelse af at have to eller flere nærsymmetriske valgmuligheder. Desuden ligger der i dette punkt, at jeg i denne artikel udelukkende interesserer mig for situationer, hvor agenten *bevidst* indgår i en valgproces. Dermed sættes en række valgsituationer i parentes, som ikke vil være en del af artiklens emne. Deres eksistens anfægtes dog på ingen måde, og de pointer, der præsenteres her i artiklen, er kompatible med tilgange, der beskæftiger sig med ubevidste processer i valgsituationer. Det ubevidste aspekt kan gøre sig gældende på flere måder: dels i form af en ureflekteret livsstil, hvor tilværelsens udformning blot er et resultat af rutiner og uarticulerede mål, og dels i form af bevidste valg, hvor *motiverne* for at vælge dette eller hint ikke er bevidste for agenten. Begge sider af de ubevidste aspekter af valgsituationer findes hos f.eks. Sloan (1996), som repræsenterer en psykoanalytisk tilgang til feltet.

3. *Bevidsthed om store konsekvenser.* Agenten er bevidst om, at valgsultatet kan medføre store både emotionelle, sociale og praktiske konsekvenser, som minimum for agenten selv, og ikke blot isoleret til ét tilværelsesdomæne. I modsætning hertil kan nogle valg, der tilhører et tilsyneladende afgrænset tilværelsesdomæne (eksempel: valg af chokoladebar til togturen hjem fra arbejde), ultimativt få store konsekvenser i andre domæner som følge af en kædereaktion af hændelser (ekspedienten skal hente chokoladen på lageret, kunden forsinkes og når ikke sit tog, toget forulykker, og alle ombord bliver dræbt). I sådan en valgsituation er agenten ikke bevidst eller endda vidende om, at og hvorledes netop denne valgsituations resultat vil få konsekvenser i andre domæner.

Valgsituationer, der er kendetegnet ved pkt. 1-3, mangler definition og teoretisk beskrivelse af deres struktur: hvilke delelementer der indgår i deres temporale udstrækning (temporale struktur) og i deres praktiske realisering (vertikale struktur). Sådanne situationer er imidlertid interessante, fordi flere af de psykologiske og praktiske udfordringer, der forbindes med det at vælge, her sættes på spidsen. F.eks. har graden af oplevet personligt ansvar indflydelse på, hvorvidt og i hvilken grad der opleves negative emotioner såsom fortrydelse, dersom konsekvenserne ikke bliver favorable (se f.eks. Zeelenberg et al., 1998). Efter som agenten netop er bevidst om at skulle vælge i livsvalgssituationer, vil det være vanskeligere end i andre situationer at fraskrive sig et ansvar for konsekvenserne – f.eks. kan man ikke uden forsæt ”komme til” at starte et firma. Risikoen for store sociale, personlige og

materielle konsekvenser er desuden associeret med graden af oplevet stress hos agenten (se f.eks. Janis & Mann, 1977; Anderson, 2003). Også risikoen for tab af omdømme og selvværd, hvis konsekvenserne bliver negative, er associeret med stress hos agenten (Janis & Mann, 1977), og livsvalgene er netop valgsituationer, der har både social og personlig bevågenhed, dels pga. konsekvensernes vigtighed, dels pga. den lange realiseringstid, der gør både realiseringen og konsekvenserne til en synlig del af agentens tilværelse. Generelt drejer valgsituationer sig om at forudse konsekvenser, og i den aktuelle valgtype vanskeliggøres dette ved, at konsekvenserne er forsinkede i forhold til det tidspunkt, hvor valget skal manifestes. Agenters evne til at forudsige egne reaktioner og dermed præferencer forringes, når afstanden mellem valgmanifestation og konsekvenser forøges (Pronin et al., 2008), og tidsforskydningen påvirker også vurderingen af de enkelte valgmuligheders indbyrdes værdi (Ainslie, 1975; for et review se Killeen, 2009).

Livsvalget kan let forveksles med *det eksistentielle valg*, som er menneskets centrale udfordring i den eksistentialistiske psykologis forståelse (som denne præsenteres af Yalom, 1980). Imidlertid er disse to valgtyper ikke identiske. I livsvalget skal vi påbegynde en ny del af vores livsbane, og vi er bevidste om at stå i et dilemma desangående: i situationen trænger omverdenen sig mere eller mindre uopsætteligt på, ikke blot fænomenologisk, men også praktisk (Skal jeg beholde barnet eller få en abort? Skal jeg satse på, at idrætstalentet rækker til en karriere, eller bør jeg påbegynde en uddannelse nu, mens jeg er ung og uetableret?). Derimod kan man sige, at det i eksistentielle valg handler om at vælge på et overordnet niveau ved at *vælge menneskelivet, som det er*: døden, friheden og fraværet af forud givet mening er en del af det givne, og dette må erkendes og accepteres. Først da får mennesket frihed til på den rette måde at møde de andre valgsituationer, for eksempel studievalg, valg af ægtefælle osv., men også de helt prosaiske ”æble versus pære til morgenmad”-valg. Det eksistentialistiske valg kan således berede grunden for mere autentiske livsvalg – omvendt kan en livsvalgssituation virke som katalysator for det eksistentielle valg, men behøver ikke at gøre det.

2.2 Teoretisk framework

Undersøgelsen af livsvalgspænomenet har A. N. Leontjevs virksomhedsteori (Leontjev, 2002) som teoretisk framework. Den ontologiske grundforståelse i virksomhedsteorien er, at alt værende er i forbindelse og i vekselvirkning. Gennem sin virksomhed opretter subjektet aktivt forbindelse til specifikke dele af omgivelserne, alt efter hvilket motiv virksomheden skal realisere. Der er bestemte egenskaber ved subjektet, der er relevante for den konkrete virksomhed, ligesom der er bestemte egenskaber ved omgivelserne, der er det – disse egenskaber trækkes så at sige frem af det samlede værende i virksomhedsprocessen. Forholdet mellem subjekt og objekt er dialektisk

i den forstand, at visse egenskaber ved såvel subjektet som objektet kan ændres eller udvikles i denne proces og danne grundlag for forandrede eller ligefrem nye måder, hvorpå subjektet kan realisere forbindelse til genstande i omverdenen. Genstandsbegrebet henviser i denne betydning til ”noget, der står over for subjektet”, og som dets aktivitet rettes imod, og er dermed ikke nødvendigvis diskrete objekter, men den del af verden, såvel abstrakt som materiel, som subjektet træder i forbindelse med gennem sin aktivitet. Når agenten vælger en genstand at interagere med, er der altså nogle egenskaber ved ham og ved genstanden, der ”kommer i spil”. Andre egenskaber, der i den aktuelle virksomhed er irrelevante, inddrages ikke direkte i denne potentielt udviklende eller omformende proces, men er stadig en del af den betingende og mulighedsgivende kontekst. At vælge noget er således at udsætte sig selv og omverdenen for mulig forandring.

Hvilke egenskaber der kan ændres eller udvikles, og hvilke der ikke kan, er ikke tilfældigt eller uafgrænset. Virksomheden er tværtimod underlagt både personlige og ydre betingelser, og begge typer kan være enten materielle eller abstrakte.

Motivet for virksomheden er ikke indre behovstilstande, men derimod forbindelsen til den genstand, som virksomheden retter sig imod. Mennesket har således motiver, som det selv er med til at skabe: idet vi selv virker formende ind på vore omgivelser og skaber mulighed for nye forbindelser, har vi selv ført nye motiver ind i vor tilværelse. Det kan være en gradvis proces (f.eks. at lære at anvende en ny teknologi, hvis muligheder jeg efterhånden kan se og ønske at anvende i forskellige sammenhænge) eller det kan i højere grad ligne et ”spring” (jeg tager på uddannelsesmesse og hører der om et studium, som jeg straks ønsker at blive optaget på).

Menneskets virksomhed realiseres via handlinger og operationer, der således konstituerer virksomheden, og man kan betragte disse tre elementer i et hierarki med virksomhederne øverst og operationerne nederst. De øvre niveauer kan til en vis grad organisere de nedre. Virksomhed, handling og operation er på den ene side rettet mod forskellige typer projekter: virksomhedens projekter handler, for menneskers vedkommende, om at skabe eller opretholde en bestemt tilværelse (f.eks. at være en lederskikkelse), handlingens projekt er at realisere et konkret, funktionelt mål i en given situation (f.eks. at lede dette møde effektivt), og operationens projekt er at realisere elementære funktionelle processer (formulere og udsige tanker, aflæse tilhørernes reaktioner osv.). På den anden side er virksomhed, handling og operation underlagt betingelser. Således rettes virksomheden af den tilværelse (såvel materielt som abstrakt), som subjektet altid allerede er en del af, handlingen rettes af betingelserne for de funktionelle gøremål, der skal udføres i konkrete situationer, og operationen rettes af de elementære betingelser, der gælder for grundlæggende funktioner. Hver virksomhed kan realiseres af mange forskellige handlinger, ligesom den samme handling kan være en del af flere forskellige virksomheders realisering. Det samme

forhold gælder mellem handlinger og operationer. Vor aktivitet, og dermed også vore valg, kan altså betragtes på forskellige niveauer, og relateres til forskellige dele og niveauer af den fysiske og abstrakte omverden. Samtidig må intentionaliseringsprocesser og realiseringsprocesser forstås i forhold til forskellige niveauer af, hvad det er, vi er i gang med at forsøge at opnå. Her finder vi således også grundlag for et alternativt hierarki af valgtyper, som jeg vil udfolde nedenfor.

Først kan jeg dog, baseret på virksomhedsteoriens forståelse af forholdet mellem subjekt og omverden, definere livsvalgsbegrebets forskellige betydninger, hvis generiske paralleller udpegedes i sektion 1: *livsvalgsproces*, *livsvalgsmulighed* og *livsvalgssituation*.

1.1 De forskellige betydninger af "livsvalg"

1.1.1 Livsvalgsprocessen

Livsvalgsprocessen definerer jeg på samme måde som det almene valgbegrebs intentionaliseringsproces: de psykologiske og praktiske processer, igennem hvilke agenten forholder sig til objekter i verden som mulige genstande for den virksomhed, han ønsker at realisere.

1.1.2 Valgmulighederne i livsvalgssituationer

Naturen af genstanden for et livsvalg – det, som agenten forholder sig til i livsvalgsprocessen – kan undersøges med udgangspunkt i et af indledningens eksempler. Når ægtemanden overvejer at forlade hustruen for en ny, kunne man betragte valgenstanden som værende en konkret, afgrænset genstand: "en hustru", og de aktuelle valgmuligheder er således "den nye" og "den nuværende", og det er da også på denne måde, at valgmuligheder generelt fremstilles i den psykologiske litteratur. Men motivet for hans valgaktivitet er næppe blot at interagere med kvinden som sådan; snarere vakler han mellem to forskellige *liv* eller *fremtider*, der vil være forskellige alt efter, hvilken kvinde der bliver en del af og medskaber til denne fremtid. Den information, han skal indsamle for at kunne vurdere hver valgmulighed, er således ikke blot om to objekter (2 kvinder). Derimod skal han overveje de sandsynlige udfald af sin egen interaktion med disse kvinder, med de miljøer og relationer, som kvinderne allerede er en del af, og de praktiske betingelser, som er knyttet til hver især (f.eks. formue, bopæl, børn fra tidligere forhold, fertilitet) og til den historie, det vil skabe at vælge den ene frem for den anden. Hver kvinde er således et udgangspunkt for og en del af en potentiel fremtid, som manden selv har skabende del i ved sin dynamiske interaktion med kvinden og ved den handling at have valgt hende, og fravalgt den anden. Et ægteskab med en kvinde er således ikke en aktivitet, der udelukkende indebærer interaktion med denne kvinde, men med mange genstande (personer, fysiske og abstrakte genstande), der allerede er i hendes livsverden, eller som bringes til veje i ægteparrets fælles livsverden som et

resultat af deres interaktion. Ydermere giver parforholdet mulighed for, at agentens interaktion med genstande, der allerede er i hans livsverden, forandres eller udvikles som følge af hans egen forandring i det nye parforhold.

Det giver derfor mening at betragte valggenstanden i livsvalgssammenhæng som noget andet end en konkret genstand, som der kan skabes forbindelse til – i stedet kan valggenstanden beskrives som *et sæt af mulige forbindelser*. Nogle af disse forbindelser bliver eller bliver ikke tilgængelige, og nogle ligefrem skabes betinget af agentens interaktioner med genstande i dette sæt.

En måde, hvorpå man kan gribe livsvalgsgenstandens karakteristika, er at introducere en skellen mellem *den statiske valggenstand* og *den dynamiske valggenstand*. Hermed henvises både til:

1. to forskellige måder, hvorpå man kan konceptualisere valggenstande⁴
2. to reale klasser af valggenstande: nogle valggenstande besidder reelt statiske egenskaber, andre besidder dynamiske egenskaber

Den statiske valggenstand vil være valgmuligheder, der på forhånd eksisterer i valgsituationen, og hvis egenskaber både eksisterer og kan erkendes uafhængigt af, hvorvidt agenten vælger denne eller en anden mulighed. Denne type genstand kan være såvel abstrakt som fysisk, og ikke nødvendigvis begrænset til en entitet – eksempelvis kan et kontor med møblement være en sådan genstand.

Den dynamiske valggenstand, som repræsenterer valgmulighederne i livsvalgssituationerne, skabes i modsætning hertil løbende i agentens aktive realisering, og eksisterer kun som mulige fremtider forud for denne realisering. Disse mulige fremtider er grupper af potentielle forbindelser til, og dermed handle-, oplevelses- og forandringsmuligheder i, den sociale og materielle omverden.

Et eksempel på en dynamisk valggenstand kan være en erhvervsuddannelse: de materielle rammer (uddannelsesinstitution, lærepladsen m.v.) og de samfundsmæssigt fastlagte strukturer, der vil betinge deltagelse i denne kontekst (læseplaner, karaktersystem osv.), eksisterer ganske vist uafhængigt af min vælgende denne eller hin uddannelse. Det samme gør de andre studerende og ansatte, samt det sociale klima (historiske, politiske), der er aktuelt, når mit valg skal objektiveres. Men den *fremtid*, der vil være *min* deltagelse i de kontekster, hvor man formelt kan tage denne uddannelse, eksisterer *ikke* endnu, og kan realiseres ved mange forskellige handlinger inden for de uformelle sociale betingelser, de gældende regulativer og de materielle rammer. Samtidig kan min realisering virke ændrende eller udviklende tilbage

4 hvad enten man er forsker, der anlægger et bestemt perspektiv på "valg" som forskningsgenstand, eller man er agent, der gør sig tanker om sin personlige valgsituation.

på mine meddeltagere og på de fysiske og abstrakte rammer (f.eks. bliver jeg måske aktiv i studenterpolitik). I denne proces kan jeg også selv ændres og udvikles, og dermed have nye udgangspunkter for den fremtidige realisering.

Ved en statisk valgggenstand kan jeg således undersøge valgmulighederne, for valget objektiviseres, for at afdække de egenskaber, som er relevante i den pågældende situation. Anderledes med den dynamiske genstand: jeg kan ikke undersøge egenskaberne ved de livsbaner, jeg overvejer, idet de endnu ikke eksisterer. Derimod kan jeg til en vis grad undersøge de abstrakte og materielle betingelser, der vil rammesætte min endelige realisering af livsbanen.

Således karakteriseret kan livsvalgssituationernes genstand beskrives som forskellige *livsbaner*. Livsbanebegrebet anvendes i den kritiske psykologi om den bane, der udgøres af agentens deltagelse i sociale praksisser i skiftende lokaliserede handlekontekster over tid (Dreier, 2008). Deltagelsen betinges ikke alene af de omstændigheder, der er umiddelbart givne i konteksten (fysiske vilkår, eventuelle andre deltageres deltagelse, samt formaliserede og uformaliserede normer). Den må også altid forstås som indlejret i koncentriske, overordnede kontekster (f.eks. geografiske, historiske, politiske). Det lokaliserede indfanger således både denne indlejretthed og understreger deltagelsens fysiske forankretthed, ikke blot i sted og tid, men grundlæggende i agentens krop, der altid er udgangspunkt og centrum herfor. Deltagelsens realisering i den enkelte kontekst samt agentens system af deltagelser hen over forskellige kontekster kan være mere eller mindre samfundsmæssigt reguleret, f.eks. i form af regler om, hvor, hvornår, hvor ofte og i hvilken rækkefølge agenten skal deltage, samt hvilke standarder der skal opfyldes (i f.eks. uddannelses-, job- og idrætskontekster). Denne regulering kan imidlertid også være uformel, f.eks. i form af sociale forventninger.

Forskellige egenskaber eller træk ved den enkelte kontekst og deltagerne deri (f.eks. køn, alder, etnicitet og race) kan have forskellig betingende eller mulighedsgivende betydning i forskellige sociale praksisser. Man kan dermed ikke på baggrund af disse forhold udlede én bestemt, generel daglig livsførelse set isoleret fra de kontekster og praksisser, agenten er deltager i, eller henvise til *kulturen* eller *samfundet* som een homogen, abstrakt ramme med identisk påvirkning fra individ til individ (Dreier, 1999). Således har agenten forskellige måder, hvorpå han kan realisere sin deltagelse, og forskellige måder, hvorpå han kan arrangere konteksternes indbyrdes mening. Agenten selv og det personlige system af deltagelse gøres til genstand for refleksion på denne måde. Hans selvforståelse (bevidste værdier og bevidste mål samt hans følelse af at høre til bestemte steder og grupper) bliver dermed både et resultat af og et udgangspunkt for hans forskellige deltagelser.

En livsbane udgøres med andre ord af agentens *daglige livsførelse*, der på den ene side er organiseret af den overordnede livsbane i den forstand,

at ændringer i livsbane kan diktere ændringer i den daglige livsførelse. På den anden side kan ændringer i den daglige livsførelse resultere i ændringer i den overordnede livsbane.

At vælge en overordnet livsbane er således at vælge at deltage i en bestemt type af praksis (på f.eks. en uddannelsesinstitution eller en arbejdsplads), og dette er behæftet med forskellige betingelser og muligheder for en specifik agent, alt efter hvornår (historisk tid) og hvor (i et specifikt samfund, og i specifikke lokale, fysiske kontekster) og med hvem (specifikke andre deltagere, der deltager på individuelle måder) agenten realiserer sin deltagelse. Ved agentens løbende deltagelse i forskellige sociale praksisser i handlekontekster over tid og sted skabes eller afskæres hele tiden muligheder for videre deltagelse, og hans *forudsætninger* for deltagelse i de tilgængelige kontekster, i form af krop, personlighed, fysiske, sociale og samfundsmæssige vilkår, ændres og udvikles også i et dialektisk forhold⁵. Der er altså ikke tale om en udfoldelse af en ”prepacked” livsbane (der ”rulles ud som en rød løber”), men nærmere om en fortløbende ”læggen skinner ud”⁶, der kan formes i mange forskellige retninger.

1.1.3 Livsvalgssituationen

Livsvalgssituationen defineres på baggrund af analysen af livsvalgsgenstanden som den situation, hvor agenten er bevidst om at skulle påbegynde hverken mere eller mindre end een ud af to eller flere mulige personlige livsbane. Heri ligger, at een af valgmulighederne også kan være at fortsætte den livsbane, agenten allerede er i gang med at realisere. Begrebet ”situation” skal her forstås i en bred forstand, der ikke er forankret i en konkret kontekst, men tværtimod er knyttet til agentens fortløbende virksomhed: idet agenten ledes af motivet om at vælge livsbane, og indtil han enten afbryder eller fuldfører denne virksomhed, vil der således være tale om en livsvalgssituation i denne udvidede forstand.

Følgende gælder som sagt om denne situation:

1. Realisering over tid. Realiseringsfasen er udbredt over flere kontekster, og vil strække sig over længere tidsrum, typisk over flere år.

5 Den tidligere nævnte Sloan (1996) anvender også den kritiske psykologis perspektiv og inddrager agentens indlejretthed i koncentriske kontekster i sin psykoanalytiske forståelse af tilværelsens forskellige valg (som han under én hat kalder ”life choices”). Sloan beskæftiger sig dog ikke med en undersøgelse af valgfænomeners praktiske struktur, men er i stedet optaget af de konkrete kontekster som fænomener, der leverer indhold til de ubevidste, psykodynamiske processer. I stedet for *struktur* er hans fokus således på valgets *substans*: hvorfor vælger agenter netop denne frem for hin mulighed.

6 Tak til Preben Bertelsen for denne metafor.

2. Dilemma. Hver valgmulighed opfylder kriterier, der er relevante i forhold til den aktivitet, agenten ønsker at realisere, i en sådan grad, at der er tale om et bevidst oplevet dilemma for agenten.
3. Bevidsthed om store konsekvenser. Agenten er bevidst om, at valgresultatet kan medføre store emotionelle, sociale og praktiske konsekvenser, som minimum for agenten selv.
4. Dynamiske valgmuligheder. Agenten er med til at skabe det, han vælger imellem, men hans indre og ydre forudsætninger for denne skabelse og realisering ændres løbende, afhængigt af hvor, hvornår, med hvem og hvordan han udfører denne realisering.

Med afsæt i livsbanebegrebet vil jeg desuden argumentere for følgende:

1. Uforudsigelighed/uberegnelighed. Konsekvenserne af at påbegynde livsbane X frem for andre kan ikke beregnes på forhånd på grund af livsvalgssituationens høje grad af kompleksitet og usikkerhed.

1.2 Livsbanen som genstand medfører stor kompleksitet og usikkerhed

Når valgenstanden er livsbaner, bliver såvel livsvalgssituationen som selve den selektionsopgave, som agenten står over for, særdeles komplekse. Valgsituationer kan beskrives vha. 2 dimensioner: *kompleksitet* og *usikkerhed* (Schoemaker, 2004). Graden af usikkerhed defineres som graden af tilgængelig viden om variable, og graden af kompleksitet defineres som antallet af variable, og i hvilken udstrækning disse er indbyrdes forbundne. Det er vigtigt at bemærke, at de udfordringer, som hhv. kompleksitet og usikkerhed medfører for agenten, er af principiel, epistemologisk karakter, og ikke blot et udtryk for menneskets kognitive begrænsninger.

Tid bliver en central faktor i forståelsen af den rolle, kompleksiteten og usikkerheden spiller i livsvalgssituationen, sammenlignet med valgsituationer med en statisk genstand. Da realiseringsfasen i livsvalgene netop strækker sig over flere kontekster over længere tid, kan den store mængde interrelaterede faktorer få mulighed for at indgå i de gensidige påvirknings- og udviklingsprocesser på en sådan måde og i en sådan udstrækning, at konsekvenserne af denne dialektik bliver en potentielt *relevant* forandring. Jo længere tid denne dialektiske proces forløber over, desto flere mulige udfald er der af disse processer, og dermed hænger den forøgede kompleksitet sammen med en forøget usikkerhed. Tidsfaktoren belyser også ligheder mellem livsvalgssituationen og en valgsituation med en konkret, statisk genstand: beskrivelsen af det dialektiske forhold mellem indre og ydre betingelser og muligheder gælder principielt lige meget for begge situationer, hvis man betragter verden i et virksomhedsteoretisk perspektiv – men i situationer med en statisk valgenstand gør denne kompleksitet *i praksis ikke en relevant forskel* i tidsrummet fra intentionaliseringsprocessen påbegyndes, til realiseringen er fuldendt. At vælge en frugt til morgenmad fra køkkenets frugtskål

er indlejret i geografiske, sociale og kulturelle kontekster, og agentens krop og pærens materielle sammensætning vil ændre sig i de minutter, denne aktivitet tager, men ingen af disse faktorer opnår at gøre en *relevant forskel* for den aktuelle aktivitet – ”en forskel der gør en forskel” (Bateson, 1973). Den afgørende distinktion mellem statiske og dynamiske valgggenstande er dog, at den statiske genstand eksisterer uafhængigt af valget, mens den dynamiske først bringes i eksistens i og med realiseringen.

At anerkende, at valgtyper adskiller sig fra hinanden ved graden af usikkerhed og kompleksitet, er nødvendigt for at kunne udvikle passende normative og præskriptive tilgange til de forskellige typer valgsituationer (således at valgsituationer vedr. morgenfrugt og karriereomlægning ikke underlægges de samme normer). Samtidig har uberegnelighedspointen betydning for de sociale og samfundsmæssige forventninger, belønninger og sanktioner, der kan rettes mod agents konsistens i realisering. Har en agent ”valgt forkert”, og burde han have valgt anderledes, hvis han afbryder f.eks. sit parforhold eller sin karrierebane efter en rum realiseringstid? Konsekvenserne af uberegnelighedspunktet uddybes i artiklens sektion 3 nedenfor.

1.3 Livsvalsrealiseringens vertikale struktur

Hvis livsbanens realisering er at forstå som en serie af skiftende deltagelser i sociale praksisser i lokale kontekster, må disse deltagelser bestå af helt konkrete handlinger, rettet mod og af de muligheder og betingelser, som konteksternes materielle og abstrakte beskaffenhed tilbyder. På denne måde kan den logik, der findes i forholdet mellem virksomhed, handling og operation, anvendes på livsvalsrealiseringen til at beskrive dennes hierarkiske struktur.

At realisere et livsvalg består således i den overordnede realisering, der fuldfører det projekt eller motiv, som banen har som formål. Hvad projektet er, og hvilke abstrakte og materielle betingelser der er knyttet hertil, virker organiserende for, hvilke handlinger der kan og skal udgøre realiseringen. Livsvalgssituationerne hører altså hjemme på virksomhedsniveauet: overordnet skal en bestemt slags tilværelse vælges. På handlingsniveauet finder man en anden type valgsituationer, idet aktiviteten her er rettet mod konkrete mål i den specifikke situation – noget bestemt, der skal gøres i en situation her og nu, og som vil tjene en bestemt funktion ift. den overordnede virksomheds realisering. Valgggenstanden kan på dette niveau betragtes som statisk, såvel af den enkelte agent som i forskningen: situationens aktuelle betingelser optræder med sensorisk og fænomenologisk aktualitet og stabilitet. Handlinger er således resultater af, hvad man kunne kalde *funktionsvalgsituationer* (”hvad skal jeg gøre her og nu?”). Disse to niveauer og to typer af valgsituationer kan illustreres med eksemplet om valg af uddannelse: På øverste niveau vælges imellem forskellige livsbaner, f.eks. job som skuespiller, butiksassistent eller ejendomsmægler, mens der på handlingsniveauet vælges imellem, f.eks. hvilken bog jeg skal starte med at læse i dag, skal

jeg overhovedet stå op eller tage en restitutionsdag, og lignende. Forskellige resultater af funktionsvalg (dvs. handlinger) kan realisere den samme overordnede livsbane (måske bliver mit læringsudbytte ens uanset bøgernes rækkefølge), og samtidig kan den samme handling realisere forskellige livsbaner (at blive i sengen kan både være godt for min studieaktivitet dagen efter, men samtidig styrke mit parforhold).

På operationsniveauet findes handlingernes konstituentter: realiseringen på betingelsesniveau, rettet mod de basale delelementer af deltagelsen. At læse bogen består i at se på siderne, processere bogstaverne visuelt og ordene semantisk, vende bladene med fingere, hånden og armen osv., og her vil jeg netop ikke tale om en egentlig valgtype, men sammenligne med Ullmann-Margalits "picking": organiseret af valget af handling (jeg vil f.eks. forberede mig til et møde) *gør* jeg blot, som regel, disse ting, og sidder ikke og begrundes, om jeg nu skal vende siden, om jeg nu skal læse dette eller hint ord osv. Når denne automatisering bryder ned, f.eks. i overspringshandling (jeg sidder ved pc'en for at skrive, men ender hele tiden på spændende shoppinghjemmesider), og jeg tager mig selv i det, bliver de basale operationer netop trukket op og gjort til genstand for en *bevidst* rettedhed mod et bestemt mål ("jeg *vil* have skrevet det her før mødet i morgen, jeg *vil ikke* komme uforberedt – kom så, eet ord ad gangen!"). Måske lykkes det mig ikke at vælge en adækvat daglig livsførelse, i form af handlinger og operationer, der praktisk og formelt fungerer som realiserende den bestemte livsbane, jeg ellers havde tænkt mig at realisere. I så fald ændrer den daglige livsførelse min livsbane, frem for at livsførelsen styres af det overordnede livsbanevalg. Valgsituationerne på de nedre niveauer har således stor betydning og må tages alvorligt i såvel forskningen som af agenten. Den enkelte agent bør f.eks. være opmærksom på præcedensfænomenet: at udføre en handling een gang kan øge sandsynligheden for, at man vælger at udføre den samme igen ved en anden lejlighed (Hare, 1952).

Her blev der således givet et bud på et hierarki af "små", "mellem" og "store" valg. Når de forskellige typer valgsituationer ordnes hierarkisk indbyrdes på denne måde, kan det illustrere begrebsafsnittets pointe om, hvorfor det er mest formålstjenstligt at anvende et system af begreber, der deler stamme ("valg"), og hvorfor denne stamme bør være en term, der i overensstemmelse med almindelig brug kan anvendes om såvel meget overordnede som meget partikulære selektionsopgaver. I dette hierarki kan desuden findes en tilbagevenden til spørgsmålet om valgs temporale placering (hvornår har man valgt). Tidligere placerede jeg valget på det tidspunkt, hvor realiseringen begynder. I livsvalgssituationer skal genstanden imidlertid så at sige *genvælges* løbende i handlingerne og operationernes realisering over (lang) tid. At foretage et overordnet livsvalg betyder således ikke, at man har valgt en fremtid med et bestemt indhold, men at man har valgt en fremtid med en mængde valgsituationer, hvoraf nogle er uundgåelige, og andre måske

og måske ikke vil skabes eller blive aktuelle⁷. Betragtet som *helhed* er der altså valgssituationer samt intentionaliserings- og realiseringsprocesser i livsvalgssituationen hele tiden, men betragtet *isoleret* har hvert niveau sin opdeling i afsluttede forløb af intentionaliseringsproces og realisering, adskilt af valgmanifestationer af forskellig art.

3. Teoretiske, forskningsmetodiske og anvendelsesorienterede konsekvenser

Livsvalgssituationen har jeg ovenfor karakteriseret ved:

1. Realisering af valgggenstanden over tid og kontekster
2. Et dilemma
3. Bevidsthed om store konsekvenser
4. En valgggenstand, der ikke eksisterer forud for og uafhængigt af agentens vælgen og realiseren den
5. Uberegnelighed

Forskellige teoretiske, praktiske og forskningsmetodiske konsekvenser kan udledes af denne måde at konceptualisere ”de store valg” på.

Teoretisk:

Den forskning, der dominerer valgfeltet inden for psykologien, repræsenterer et *statisk* perspektiv på valgfænomenet i den forstand, at agentens opgave (både teoretisk og i forskningsmetodisk forstand) ses som en informationsindsamlings- og informationsprocesseringsopgave. Informationen er i verden – den kan eventuelt være delvist utilgængelig for agenten, men det ligger *ikke* i den statiske forståelse, at valgmuligheder, information og egenskaber *skabes* i og med agentens valg. En undtagelse herfra er *dynamic decision making*-paradigmet (Edwards, 1962; for et review se Brehmer, 1992), der inkluderer en fortløbende forandring af valgssituationen i sin definition af valgfænomenet. Denne forskningstradition har imidlertid hovedsageligt koncentreret sig om valgprocesser i konkrete situationer under tidspress og med stor risiko (f.eks. agenter i forskellige beredskabsfunktioner), og har dermed ikke anvendt perspektivet på situationer, der ville falde ind under denne artikels definition af livsvalg.

I modsætning til et statisk perspektiv stiller det dynamiske perspektiv først og fremmest en *aktivitetsopgave*. Agenten skal ganske vist indhente

7 Baron (2008) har en lignende pointe, blot knyttet til agentens fremtidige *identitet*: Valgmulighederne er fremtidige *personer* med forskellige typer af valgopgaver: den fremtidige moder, den fremtidige medicinstuderende, den fremtidige direktør osv.

information, men det er med henblik på realisering, og informationen handler dermed om betingelser og muligheder for det afgørende, som er, at realiseringen overhovedet finder sted ved agentens indsats. Informationen kan derfor heller ikke handle om valgmulighederne isoleret set. Agenten må forholde sig til materielle og abstrakte systemer, som realiseringen af de forskellige muligheder er indlejret i, og dermed hvorledes forandring og udvikling i disse kan få betydning hen over hans realiseringsforløb. Den anden side er, at han må forholde sig til sine personlige psykologiske og fysiologiske betingelser og muligheder: hvad er hans status quo på kropslige og psykologiske egenskaber, hvilke af disse kan og ønsker han evt. at ændre, og hvilke står som uforanderlige betingelser. Det helt centrale er friheden og den skabende mulighed i forholdet mellem agenten og valgmulighederne: hvor vide rammer er der for at realisere en bane og skabe betingelser herfor inden for det givne, ydre som indre. Også hans prioritering af forskellige værdier og tilværelsesdomæner, og hvorvidt disse er til forhandling, må overvejes. Alle disse forskellige typer af information må sammenholdes som baggrund for en afgørelse og i den løbende realisering, og må derfor inddrages i normative, deskriptive og præskriptive teorier om valgfænomenet.

I ovenstående ligger, at et "godt valg" i det statiske perspektiv afhænger af kvaliteten af intentionaliseringsprocessen, dvs. før valgmanifestationen. I den dynamiske forståelse afhænger et godt valg imidlertid også af, *hvorledes* og i det hele taget *at* agenten realiserer sit projekt, mens han bruger informationen, som intentionaliseringsprocessen baserede sig på; der er simpelthen ikke valgt noget – ingenting sker – hvis han ikke handler (populært sagt tager den uddannelse jo ikke sig selv). Om et valg skal ende godt handler i det dynamiske perspektiv ikke kun om den rette viden, men også om den rette og vedholdende handling.

Dermed opstår også forskellige typer af spørgsmål, som agenten kan stille sig selv, hvis konsekvenserne af et livsvalg ikke bliver som ønsket. En "statiker" kan tænke: "Hvorfor så jeg ikke, at det ikke var den rigtige, jeg valgte?", og kan vurdere, at forklaringen er dårlig vejledning, dovenskab i intentionaliseringsprocessen, skjulte fejl og mangler ved den valgte mulighed, osv. En "dynamiker" kan tænke: "Er der noget, jeg kan gøre for at få mere ud af det, jeg valgte?" eller ligefrem "Kan jeg omskabe det, jeg står i her, fra noget negativt til noget bedre?", hvor forskellen på de sidste to er, hvorvidt jeg "bruger noget på den rigtige måde" (interagerer jeg optimalt med f.eks. min kone), eller om jeg har skabt noget, hvis kvalitet kunne forøges (har jeg f.eks. været medskabere af et godt/dårlig parforhold). Teori om valgsituationer med længerevarende realiseringsproces må derfor også inddrage variabler, der vedrører agentens løbende fortolkning af valgets konsekvenser, samt betydningen af denne fortolkning for fortsat realisering eller evt. afbrydelse af den valgte livsbane. Den statiske og dynamiske måde at forklare konsekvenser af valgsituationer på er genstand for empirisk undersøgelse i et igangværende projekt (Schnieber et al., under forberedelse).

Praktisk:

Overført på praksis i konkrete livsvalgssituationer medfører artiklens dynamiske perspektiv både krav til og muligheder for agenten. Når genstanden forstås dynamisk understreges det, at agenten må udføre sin intentionaliseringsproces med *en personlig, aktiv realisering fra dag til dag* for øje. Det kræves derfor af ham, at han må indtænke alle niveauer i valghierarkiet (livsvalg, funktionsvalg, betingelsesvalg), når han vurderer sine muligheder. Man kan sige, at denne overvejelse både skal være vertikal og temporal. I det vertikale ligger, at hans overvejelser må inddrage de konkrete opgaver, der skal udføres i hverdagen, hvis man ønsker at opnå en bestemt type tilværelse eller fremtid. Han må f.eks. overveje i konkrete detaljer, hvad det kræver i hverdagen at læse medicin, og hvad hverdagen som læge består af, frem for blot at vælge mellem attråværdige identiteter (f.eks. at være ”en, der hjælper”), eller mellem attråværdige endemål (f.eks. at kvalificere sig til lægejobbet). I det temporale ligger overvejselen af, at disse processer netop forløber over (lang) tid, og de positive og negative konsekvenser må derfor betragtes kumulativt.

Mulighederne for agenten ligger i, at livsbaner inden for visse betingelser kan realiseres på mange forskellige måder, og at han oven i købet har mulighed for at ændre på nogle af sine egne og omgivelsernes betingelser. Dermed kan han ikke alene være medskabende til sine egne muligheder i omverdenen, men også til udviklingen af sin egen fysiologi og personlighed. ”Hvem vil jeg være?” og ”Hvad vil jeg gøre i mit liv” bliver således to intimt forbundne spørgsmål i det dynamiske perspektiv.

Livsvalgsperspektivet medfører desuden krav til eventuelle vejledningsinstanser inden for de forskellige tilværelsesdomæner, hvad angår det detaljeniveau (vertikalt) og den tidshorizont, der inddrages i deres vejledningspraksis og -materialer. Således bør den praktiske hverdag i forskellige livsbaner tages til efterretning i vejledningens praksis, og de kontekster, der indgår i livsbanernes indbyrdes organisering (arbejdsliv efter uddannelsesliv f.eks.) bør inddrages med det lange tidsperspektiv for øje, frem for at vejlede i forhold til isolerede livsbaneafsnit, der kun er delvist meningsgivende uden de foregående og efterfølgende kontekster. Dermed udfordres ikke kun den enkelte vejledningsinstans, men bredere set den måde, et samfund sammentænker og organiserer forskellige vejledningsinstanser og valgafklarende tiltag på bredere set (f.eks. muligheder for at afprøve livsbaner i praksis). Desuden bør vejledningsinstanserne rustes til at afdække mere information om den individuelle vejledningssøgende, frem for blot om valgmulighederne.

Det dynamiske perspektiv problematiserer også en samfundsmæssig praksis, der ved belønning og sanktioner forsøger at fastholde agenter i trufne livsvalg uden hensyn til, at de personlige, materielle og sociale forhold, der havde indflydelse på valgets resultat, kan have forandret sig væsentligt. Dette kan både gælde det private domæne (eksempelvis parforhold) og det professionelle domæne (eksempelvis uddannelse).

Forskningsmetodisk:

I den empiriske psykologiske forskning er der traditionelt mere interesse i processerne *før* frem for *efter* valgmanifestationen. Undtagelserne herfra er f.eks. det betydelige felt vedr. fortrydelse (for et review se f.eks. Gilovich & Medvec, 1995) og forskningen i reevaluering af valgte og fravalgte muligheder, når valgets konsekvenser kendes (se f.eks. Svenson, 1992; Svenson & Shamoun, 1997). Arbejdet inden for disse områder har dog som regel ikke et dynamisk grundsyn, hvis dynamisk forstås som skabende og ændrende af psykologiske og materielle forudsætninger i såvel agent som omgivelser i en dialektisk proces. Fokus er i stedet mere snævert kognitivt, og med en afgrænset tidshorizont. Når realiseringsfasen inddrages i den psykologiske forskning, er det som regel kun som et ”efter”-øjebliksbillede, når de ovennævnte reaktioner på de nu kendte konsekvenser undersøges. Der er så at sige ikke så meget tale om realisering, men om evaluering samt emotionel og kognitiv reageren. Derimod har det anvendte område, der beskæftiger sig med vejledning og rådgivning vedr. f.eks. valg af uddannelse, opmærksomhed på realiseringsfasen, hvilket blandt andet afspejler sig i de instrumenter, der anvendes til at afdække ubeslutsomhed i karrierespørgsmål (se f.eks. Kelly & Lee, 2002).

Ud over at vægte realiseringen peger livsvalgsperspektivet også på, at individet ikke træffer sine valg isoleret; tværtimod er både intentionaliseringsprocessen og realiseringsprocessen en fysisk, socialt og kulturelt baseret aktivitet. De fysiske, sociale og kulturelle faktorer påvirker og påvirkes af agentens aktivitet, og jo længere tid disse processer er i gang, jo mere udtalte bliver denne kompleksitets konsekvenser. Et givent forskningsprojekt kan selvsagt ikke rumme alle disse faktorer. Imidlertid kan en opmærksomhed på kompleksiteten, der bliver en konsekvens af at betragte valgmulighederne som potentielle livsbaner, danne afsæt for undersøgelser, der rækker ud over intentionaliseringsprocessen og en klassisk kognitiv tilgang.

At udpege forskellige typer af valg kan på den ene side anskues som en måde at splitte feltet op på. På den anden side sætter livsvalgsfænomenets vertikale struktur ikke blot de forskellige valgtyper i forbindelse med hinanden, men lader dem udgøre fundamentet og de organiserende strukturer for hinanden. Den forskning, der belyser det ene niveau, bidrager dermed til forståelsen af det samlede fænomen. Eksisterende og fremtidig forskning, såvel normative som deskriptive og præskriptive tilgange, må således relateres til de typer af valgsituationer, hvor de er relevante, og kan dernæst placeres i et samlet billede af den psykologiske viden inden for feltet.

4. Konklusion

”De store valg” er blevet karakteriserede ved et oplevet dilemma, at skulle realiseres over tid og ved agentens bevidsthed om store konsekvenser i flere tilværelsesdomæner. De situationer, der intuitivt forbindes hermed, lægger op til en forståelse af valggens stand som særlig for denne situationstype, derved at dens eksistens er afhængig af agentens vælgen den. Livsvalgene kendetegnes desuden ved uberegnelighed.

Som et resultat af denne forståelse har jeg fremhævet såvel krav til som muligheder for agenten. Kravene handler om, at agenten har medansvar for konsekvenserne af det, han vælger, og ikke blot for, at han valgte det. Muligheder ligger i de mange forskellige måder, han kan realisere dette valg på, og i, at han selv er med til at skabe såvel ydre som personlige betingelser undervejs. Fokus, hvad enten valgsituationer er forskningsgenstand eller aktuelle for konkrete agenter, må derfor flyttes fra intentionaliseringsprocessen og i højere grad inddrage realiseringsprocessen. Desuden må den information, der skal indsamles i intentionaliseringsprocessen, vedrøre dialektikken mellem agent, valgmulighed og de overordnede abstrakte og materielle kontekster, som realiseringen udspiller sig i over tid.

Udarbejdelsen af denne artikel er finansieret gennem STERNA-projektet (bevillingsnummer 273-06-0395 fra Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, givet til Dorthe K. Thomsen og Jan Tønnesvang, Aarhus Universitet).

LITTERATUR

- THE OXFORD DICTIONARY OF ENGLISH (2005). Oxford Reference Online, Oxford University Press [On-line]. <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t140.e19520>
- AINSLIE, G. (1975). Specious rewards: A behavioral theory of impulsiveness and impulse control. *Psychological Bulletin*, 82, 463-469.
- ANDERSON, C. J. (2003). The psychology of doing nothing: Forms of decision avoidance result from reason and emotion. *Psychological Bulletin*, 129, 139-166.
- BARON, J. (2008). *Thinking and Deciding*. (4 ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
- BATESON, G. (1973). *Steps to an ecology of mind : Collected essays in anthropology, psychiatry, evolution and epistemology*. London: Paladin.
- BERTELSEN, P. (2000). *Antropologisk Psykologi - En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. København: Frydenlund Grafisk.
- BLACKBURN, S. (1996). "choice" The Oxford Dictionary of Philosophy. Oxford Reference Online, Oxford University Press [On-line]. Available: <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t98.e395>
- BREHMER, B. (1992). Dynamic decision making: Human control of complex systems. *Acta Psychologica*, 81, 211-241.
- DREIER, O. (1999). Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice. *Outlines*, 1, 5-32.

- DREIER, O. (2008). *Psychotherapy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EDWARDS, W. (1962). Dynamic decision theory and probabilistic information processing. *Human Factors*, 4, 59-73.
- GILÓVICH, T. & MEDVEC, V. H. (1995). The experience of regret: What, when, and why. *Psychological Review*, 102, 379-395.
- HARE, R. M. (1952). *The language of morals*. Oxford: Oxford University Press.
- JANIS, I. L. & MANN, L. (1977). *Decision making - A Psychological Analysis of Conflict, Choice and Commitment*. New York: The Free Press.
- KELLY, K. R. & LEE, W. C. (2002). Mapping the domain of career decision problems. *Journal of Vocational Behavior*, 61, 302-326.
- KIERKEGAARD, S. AA. (1997). *Søren Kierkegaard Skrifter*. (vol. 4) København: Søren Kierkegaard Forskningscentret, GAD.
- KILLEEN, P. R. (2009). An additive-utility model of delay discounting. *Psychological Review*, 116, 602-619.
- LEONTJEV, A. N. (2002). *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. København: Hans Reitzels Forlas a/s.
- PRONIN, E., OLIVOLA, C. Y., & KENNEDY, K. A. (2008). Doing Unto Future Selves As You Would Do Unto Others: Psychological Distance and Decision Making. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 224-236.
- SCHNIEBER, A., THOMSEN, D. K., OLESEN, M. H., & TØNNESVANG, J. (2009). The relationship between explanatory style, decision coping, time perspective, and termination of chosen life trajectory. Under forberedelse.
- SCHOEMAKER, P. J. H. (2004). Forecasting and Scenario Planning: The Challenges of Uncertainty and Complexity. In D.J.Koehler & N. Harvey (Eds.), *Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making* (pp. 274-296). Oxford: Blackwell Publishers.
- SLOAN, T. S. (1996). *Life Choices - Understanding Dilemmas and Decisions*. Boulder, CO: Westview Press.
- SVENSON, O. (1992). Differentiation and consolidation theory of human decision making: A frame of reference for the study of pre- and post-decision processes. *Acta Psychologica*, 80, 143-168.
- SVENSON, O. & SHAMOUN, S. (1997). Predecision conflict and different patterns of postdecision attractiveness restructuring: empirical illustrations from an important real-life decision. *Scandinavian Journal of Psychology*, 38, 243-251.
- TALLMAN, I. & GRAY, L. N. (1990). Choices, Decisions, and Problem-Solving. *Annual Review of Sociology*, 16, 405-433.
- ULLMANN-MARGALIT, E. (2006). Big Decisions: Opting, Converting, Drifting. In A.O'Hear (Ed.), *Political Philosophy* (pp. 157-172). Cambridge: Cambridge University Press.
- WEATHERFORD, R. C. (2005). "choosing and deciding" - The Oxford Companion to Philosophy. Oxford Reference Online, Oxford University Press [On-line]. <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?entry=t116.e388&srn=1&ssid=694951650#FIRSTHIT>
- YALOM, I. D. (1980). *Eksistentiel psykoterapi*. København: Hans Reitzels Forlag A/S.
- ZEELENBERG, M., VAN DIJK, W. W., VAN DER PLIGT, J., MANSSTEAD, A. S. R., VAN EMPELEN, P., & REINDERMAN, D. (1998). Emotional reactions to the outcomes of decisions: The role of counterfactual thought in the experience of regret and disappointment. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 75, 117-141.
- ENGELSK-DANSK ORDBOG (1997). (12th ed.) København: Gyldendal.
- DANSKORDBOGEN (1999). (1st ed.) Århus: Forlaget Systime A/S.
- NUDANSK ORDBOG (1999). (17th ed.) København: Politikens Forlag A/S.